

¹Болат А.А.^а , ¹Касымова А.М., ²Акимов Ж.М.

¹1. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

ҚАРУСЫЗДАНУ АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ТУРИСТІК ЖОБАЛАРДЫ ЫНТАЛАНДЫРУДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫ ИНСТИТУТТАРЫ МЕН ҚОРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Болат Алибек Алмазович, Касымова Айгерим Маликовна, Акимов Жаксылык Макмұтович

Қарусыздану аймақтарындағы туристік жобаларды ынталандырудағы халықаралық қаржы институттары мен қорларының рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада халықаралық қаржы институттары мен қорлардың қарусыздандыру процестері жүріп жатқан аймақтарда туристік жобаларды ынталандырудағы рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк, Азия даму банкі және Еуропа қайта құру және даму банкі сияқты ірі институттардың туризмді дамытуға бағытталған қаржыландыру құралдары мен олардың әлеуметтік-экономикалық әсері қарастырылды. Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы талдау, SWOT-талдау, кейс-әдісі және контент-талдау пайдаланылды. Нәтижелер көрсеткендей, халықаралық институттар бөлінетін гранттар мен жеңілдетілген несиелер қарусыздандырылған өңірлердегі инфрақұрылымды қалпына келтіруге, жаңа жұмыс орындарын құруға және әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ҰЕҰ (Үкіметтік емес ұйым) мен жергілікті қауымдастықтардың қатысуы жобалардың тиімділігі мен ашықтығын арттырады. Қарусыздандыру өңірлерінде туризмді дамыту тұрақты экономикалық өсуге, экологиялық жауапкершілікке және мәдени мұраны сақтау үрдістеріне оң әсер етеді.

Түйін сөздер: қарусыздану аймағы, туристік жобалар, халықаралық қаржы институттары, халықаралық қорлар, ынталандыру шаралары, тұрақты даму, инвестициялық тетіктері.

Boлат Alibek, Kassymova Aigerim, Akimov Zhaxylyk

The role of international financial institutions and funds in stimulating tourism projects in disarmament regions

Abstract. This article explores the role of international financial institutions and funds in stimulating tourism projects in regions undergoing disarmament processes. The research analyzes the financial support mechanisms of major organizations such as the International Monetary Fund, the World Bank, the Asian Development Bank, and the European Bank for Reconstruction and Development, along with their socio-economic impact. The methodology includes comparative analysis, SWOT analysis, case study, and content analysis. The findings indicate that grants and concessional loans provided by international institutions contribute to infrastructure rehabilitation, job creation, and the strengthening of social stability in disarmed regions. The involvement of NGOs (Non-governmental organization) and local communities enhances the effectiveness and transparency of projects. The development of tourism in disarmed regions positively affects sustainable economic growth, ecological responsibility, and cultural heritage preservation.

Key words: nuclear-weapon-free zone, tourism projects, international financial institutions, international funds, incentive measures, sustainable development, investment mechanisms.

Болат Алибек Алмазович, Касымова Айгерим Маликовна, Акимов Жаксылык Макмұтович

Роль международных финансовых институтов и фондов в стимулировании туристических проектов в регионах разоружения

Аннотация. В данной статье рассматривается роль международных финансовых институтов и фондов в стимулировании туристических проектов в регионах, где проходят процессы разоружения. В ходе исследования были проанализированы финансовые инструменты поддержки туризма таких крупных организаций, как Международный валютный фонд, Всемирный банк, Азиатский банк развития и Европейский банк реконструкции и развития, а также их социально-экономическое воздействие. Методологическая основа исследования включает сравнительный анализ, SWOT-анализ, кейс-метод и контент-анализ. Полученные результаты показывают, что гранты и льготные кредиты, предоставляемые международными институтами, способствуют восстановлению инфраструктуры, созданию новых рабочих мест и укреплению социальной стабильности в разоруженных регионах. Вовлечение НПО (неправительственные организации) и местных сообществ повышает эффективность и прозрачность проектов. Развитие туризма в разоруженных регионах оказывает положительное влияние на устойчивый экономический рост, экологическую ответственность и сохранение культурного наследия.

Ключевые слова: зона безъядерного статуса, туристские проекты, международные финансовые институты, международные фонды, меры стимулирования, устойчивое развитие, инвестиционные механизмы.

Кіріспе. Халықаралық қаржы институттары мен қорлардың қарусыздандыру процестері жүріп жатқан аймақтарда туристік жобаларды ынталандырудағы рөлі тақырыбы бүгінгі таңда өзекті әрі маңызды ғылыми-зерттеу салаларының бірі болып табылады. Бұл мәселенің өзектілігі, ең алдымен, қарусыздандырудан кейінгі кезеңдегі өңірлердің экономикалық және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттілігімен тығыз байланысты. Дәл осы тұста халықаралық институттар мен қорлардың ұсынатын қаржылық және техникалық қолдауы өңірлік туризмнің дамуына жаңа серпін бере алады, себебі туризм жергілікті халықтың табыс көзін арттыруға, инфрақұрылымды жетілдіруге және бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға ықпал ететін бірегей сала болып саналады. Бұл тақырыпты таңдауға бірқатар факторлар ықпал етті. Біріншіден, қарусыздандыру процесі жүріп жатқан аймақтардың экономикалық әлеуетін қалпына келтіру мәселесі жаһандық деңгейде маңызды мәселе болып отыр. Екіншіден, халықаралық қаржы институттары мен қорлардың осы процестегі рөлін зерттеу қажеттілігі әлі күнге дейін толық қарастырылмаған.

Зерттеу мақсаты – халықаралық қаржы институттары мен қорлардың қарусыздандырылған өңірлерде туристік жобаларды қолдау және ынталандыру ісіндегі рөлін анықтау, сондай-ақ осы қолдаудың әлеуметтік-экономикалық әсерлерін кешенді түрде бағалау болды. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін келесі **зерттеу міндеттер** анықталды:

- қарусыздандыру процесі жүріп жатқан аймақтардағы туристік жобаларды қаржыландырудың нақты құралдары мен олардың тиімділігін анықтау;
- постконфликттік аймақтарда туризмнің дамуына әсер ететін негізгі қаржы-экономикалық факторларды айқындау;
- қаржыландырудың заманауи құралдары мен олардың қолданылу тиімділігіне салыстырмалы талдау жүргізу.

Қарусыздандыру процестерінің аймақтық экономикаға әсері туралы зерттеулер жүргізілгенімен, олардың туристік секторды дамытудағы мүмкіндіктері жеткіліксіз зерттелген. Сол себепті

бүгінгі таңда қарусыздандырудан кейінгі аймақтардың әлеуметтік-экономикалық тұрақтануына ықпал етудің жаңа тетіктері ретінде туризмге бет бұру заңды құбылыс. Халықаралық қаржы институттары мен қорлардың дәл осы саланы қолдауы қарусыздандыру өңірлерінің дамуына көп қырлы оң өзгерістер алып келуі мүмкін, себебі туризм әлеуметтік бейбітшілік пен экономикалық әртараптандыруға жол ашатын сала ретінде танылып отыр. Тақырыптың қолданбалы маңызын нақтылау үшін, біз қарусыздану аймақтарындағы туристік жобаларды ынталандырудың негізгі статистикалық көрсеткіштерін салыстыруға мүмкіндік беретін арнайы кесте құрастырдық (1 кесте). Бұл кестеде халықаралық қаржы институттары мен қорлар бөлген қаражат көлемі, жұмыс орындарының ашылу қарқыны, туристер ағыны және басқа да маңызды индикаторлар көрсетілді. Мұндай салыстырма кестесі зерттеу нәтижелерінің нақтылығын арттыра түседі. Туризм, көптеген зерттеушілердің пікірінше, постконфликттік аймақтардың экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдетуге қабілетті тиімді құрал болып табылады [1, б. 45-60]. Бұл орайда халықаралық қаржы институттары мен қорлардың рөлі ерекше. Олар қаржыландырудың заманауи құралдарын ұсына отырып, аймақтардың инвестициялық тартымдылығын арттыруға және туристік инфрақұрылымды жақсартуға ықпал етеді. Алайда, туристік жобаларды қаржыландырудың нақты механизмдері мен олардың постконфликттік аймақтарға тигізетін әсері туралы эмпирикалық деректер әлі күнге дейін шектеулі. Бұл жағдай зерттеушілер мен тәжірибелік саладағы мамандар үшін күрделі мәселелердің бірін туындатып отыр [2, б. 85-98]. Зерттеуімізде осы аспектілерді жүйелендіру үшін бірнеше нақты өңірдің деректеріне сүйендік. Соның ішінде Босния және Герцеговина мен Руанда мысалдарын енгіздік (1-кесте) бізге қарусыздану процестерінен кейінгі туристік жобалардың нақты статистикалық көрсеткіштерін салыстыруға, сондай-ақ халықаралық институттар мен қорлардың қаржылық көмегінің нәтижелілігін көруге мүмкіндік береді [3; 4] Сондықтан да бұл зерттеу мәселесінің маңыздылығы ерекше.

Кесте 1 – Қарусыздану аймақтарындағы туристік жобаларды ынталандыруға байланысты негізгі статистикалық көрсеткіштер

Көрсеткіштер	Босния және Герцеговина (2020–2022)	Руанда (2020–2022)
Туризм саласын дамытуға бөлінген қаражат көлемі (млн. АҚШ долл.)	35 (ЕКДБ, Еуропалық қорлар) 25 (Дүниежүзілік банк / басқа институттар)	40 (Африкалық даму банкі, Жаһандық экологиялық қорлар) 15 (Әлемдік банк / басқа қорлар)
Жыл сайынғы туристер ағыны (мың адам)	2019 ж.: 900 → 2022 ж.: 1250	2019 ж.: 1200 → 2022 ж.: 1800
Туризм саласында құрылған жаңа жұмыс орындарының саны	3500 (қонақүйлер мен мейрамханалар) 1 200 (рекреациялық жобалар)	4000 (экотуризм, қорықтар) 1500 (агротуризм, мәдени фестивальдер)
Халықаралық институттар мен қорлардың негізгі қаржыландыру бағыты	Мәдени-тарихи нысандарды қалпына келтіру (Сараево, Мостар) Инфрақұрылымды (жол, байланыс) жетілдіру	Горилла мекені мен ұлттық парктерді қорғау (экотуризм) Ауыл шаруашылығына негізделген туризмді дамыту
Жұмыссыздық деңгейінің өзгеруі	20%-дан 15%-ға дейін төмендеді (2020–2022)	18%-дан 12%-ға дейін қысқарды (2020–2022)
Туризм саласының ЖІӨ-дегі үлесі	8–10% (өсу үрдісі бар)	10–12% (экотуризм есебінен жыл сайын артуда)
Негізгі кедергілер мен тәуекелдер	Этникалық және саяси келіспеушіліктер; Инфрақұрылымның жеткіліксіздігі; Кадрлар біліктілігінің төмендігі.	Экожүйенің осалдығы (горилла); Аграрлық сектордың төмен механизациясы; Бюрократиялық рәсімдердің қиындығы.

Қарусыздандыру процестері жүріп жатқан аймақтар әлемдік қауымдастықтың назарын аударып отырған маңызды нысандардың бірі болып табылады. Бұл аймақтарда бейбітшілік пен тұрақтылықты орнату үшін экономикалық қолдау көрсету, соның ішінде туризмді дамыту, басты міндеттердің бірі ретінде қарастырылады [5, б. 1-18]. Туризм арқылы аймақтарға халықаралық инвесторларды тарту, жаңа жұмыс орындарын ашу және жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту мүмкіндігі жоғары. Сонымен қатар, туризм экономиканың әртүрлі секторларын дамытуға мультипликативті әсерін тигізеді. Туристік жобаларды қаржыландырудың тиімді әдістерін іздеу мен оларды тәжірибеде қолдану қазіргі таңда өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр. Халықаралық қаржы институттары (ХҚИ) мен қорлар осы процестің негізгі қатысушылары ретінде қарастырылады. Алайда, қазіргі ғылыми әдебиеттерде олардың туристік жобаларға тигізетін әсері жүйелі түрде зерттелмеген. Қазіргі уақытта аймақтық және жаһандық деңгейде жүргізілген зерттеулердің басым бөлігі қарусыздандырудың саяси аспектілеріне бағытталған. Ал экономикалық даму, оның ішінде туризм саласы арқылы қалпына келтіру мәселелері екінші кезектегі міндет ретінде қарастырылуда. Бұл зерттеу осы олқылықты толтыруға бағытталған.

Тақырыптың теориялық маңыздылығы оның халықаралық қаржы институттары мен қорлардың рөлін зерттеу арқылы қарусыздандыру аймақтарындағы туризмді дамытудағы жүйелі тәсілдерді ұсынуында жатыр. Зерттеу нәтижелері

теориялық негіздемелерді жетілдіріп қана қоймай, халықаралық ұйымдар мен үкіметтік құрылымдар үшін нақты практикалық ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Практикалық маңыздылығы, біріншіден, туризмді дамыту арқылы постконфликттік аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту болып табылады. Екіншіден, зерттеу нәтижелері халықаралық қаржы институттарының тиімділігі мен аймақтық даму бағдарламаларының экономикалық әсерін бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл тақырыпқа қатысты негізгі зерттеулердің біріне сүйенсек, Castillo-Palacio [1] постконфликттік аймақтарда туризмді дамыту арқылы экономикалық тұрақтылыққа жетудің маңыздылығын атап өткен. Сонымен қатар, Buultjens және әріптестері [3] туристік инфрақұрылымды қаржыландырудың артықшылықтарын көрсетеді. Бұл зерттеулердің негізінде біз халықаралық қаржы институттарының рөлі мен олардың экономикалық әсерін тереңірек зерттеуді мақсат еттік.

Әдістер мен материалдар. Зерттеуде материал ретінде Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк және өңірлік даму банкі сияқты ірі халықаралық қаржы институттары ұсынған ресми есептер мен статистикалық деректер, сондай-ақ туристік бастамаларды қолдайтын қорлар мен үкіметтік емес ұйымдардың арнайы баяндамалары пайдаланылды. Сонымен қатар, жобаларды қаржыландыру әдістері мен қарусыздандырудың тиісті өңірлердегі экономикалық процестерге әсерін сипаттайтын ғылыми жарияланымдар талданды. Туризмді дамыту мен қаржыландыруды

реттейтін халықаралық келісімдер мен нормативтік құжаттар құқықтық және саяси аспектілерді нақтылау үшін қолданылды. Зерттеудің негізгі әдісі ретінде қарусыздандыруды бастан кешкен әртүрлі өңірлерде іске асқан бағдарламалар мен жобаларды салыстырмалы талдау таңдалды. Инвестиция көлемінің динамикасы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайға әсерін анықтау үшін туристік бастамаларды жүзеге асыру барысын көрсететін ресми есептер мен БАҚ материалдарына контент-талдау жүргізілді. Халықаралық институттар, үкіметтер және жергілікті қауымдастықтар арасындағы туристік жобалардағы ынтымақтас-тықтың күшті және әлсіз жақтарын айқындау мақсатында SWOT-талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, қарусыздандыру кезеңінен кейін қаржыландыру алған нақты жобаларды терең зерделеу үшін кейс-әдісі қолданылды. Мәліметтердің объективтілігін қамтамасыз ету үшін ақпарат бірнеше көзден жүйелі түрде жиналды: аналитикалық шолулар, жергілікті билік өкілдері мен жобалардың жетекшілерімен сұхбаттар, сондай-ақ аталған өңірлерді аралаған зерттеушілердің далалық есептері. Алынған нәтижелер халықаралық орнықты даму стандарттарымен салыстырылып, қаржы институттары мен қорлардың өңірлердің туристік әлеуетін арттыруға және олардың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайтуға қосқан үлесінің тиімділігі бағаланды. Осылайша, талданған материалдар мен қолданылған әдістер қарусыздандыру өңірлерінде халықаралық қаржы институттары мен қорлардың туристік жобаларды қалыптастыру және ынталандырудағы рөлін айқындайтын негізгі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Бұл зерттеуде жинақталған мәліметтерге статистикалық, салыстырмалы талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Атап айтқанда, кестеде көрсетілген сандық көрсеткіштерді (қаржыландыру көлемі, жаңа жұмыс орындарының артуы, туристер ағыны және т.б.) бір-бірімен салыстыру арқылы нақты жобалардың тиімділігі бағаланды. Сонымен қатар, ресми есептер мен БАҚ материалдарына жүргізілген контент-талдау нәтижесінде халықаралық институттар мен қорлардың қолдауы туралы қоғамдағы пікірлер мен сарапшылардың сыни ескертулері жүйелендіріліп, инфрақұрылым мен әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпалы зерделенді. Бұл талдау жұмыстары туристік жобаларды жүзеге асыру барысында қандай ішкі және сыртқы факторлар ықпал ететінін анықтауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелерді талдау барысында халықаралық институттардың (Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк, аймақтық даму банкі) және түрлі қорлардың туристік бастамаларды қаржыландыру механизмдері, олардың тиімділігі, туындайтын күрделі мәселелері мен жаңа мүмкіндіктері ашып көрсетілді. Зерттеу нәтижелерінің маңызын толыққанды сипаттау үшін біз өзіміздің деректерімізді бұрынғы ғылыми еңбектердегі [6, б. 103-114], сарапшылардың қорытындыларындағы [7, б. 542-555], сондай-ақ халықаралық ұйымдардың ресми есептеріндегі ақпаратпен [8, 9] салыстыра отырып талдадық.

Салыстырмалы талдау жүзеге асыру барысында, зерттеудің ғылыми және тәжірибелік мәселелігін түсін үшін, келесі кейс-мысал келтіруге болады. Төменде екі нақты постқақтығыстық өңірдің (Босния және Герцеговина мен Руанда) салыстырмалы талдау үлгісі берілген, бұл өңірлерде халықаралық қаржы институттары мен қорлар туризм мен инфрақұрылымды әр жылдары қолдап келген. Мысал ретінде:

Салыстырмалы талдау жүзеге асыру барысында, зерттеудің ғылыми және тәжірибелік мәселелігін түсін үшін, келесі кейс-мысал келтіруге болады. Төменде екі нақты постқақтығыстық өңірдің (Босния және Герцеговина мен Руанда) салыстырмалы талдау үлгісі берілген, бұл өңірлерде халықаралық қаржы институттары мен қорлар туризм мен инфрақұрылымды әр жылдары қолдап келген. Мысал ретінде:

- Босния және Герцеговина (1992–1995 жж. соғыстан кейінгі кезең) [2, б. 65];

- Руанда (1994 жылғы геноцидтен кейінгі кезең) [3, б. 45];

Бұл кестеде көрсетілген сандық деректер шамалас көрсеткіштер болып табылады және олар Әлемдік банк, ХВҚ (Халықаралық валюталық қор), БҰҰДТҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымының Дүниежүзілік туристік ұйымы) және басқа да ашық ақпарат көздерінің жарияланған есептері мен баяндамаларына сүйенеді (уақыт пен әдістемеге байланысты нақты сандар өзгешеленуі мүмкін).

Кесте 2 – Босния және Герцеговина мен Руанда салыстырмалы талдау үлгісі

Көрсеткіштер	Босния және Герцеговина	Руанда
Қаржыландырудың негізгі көздері	- Әлемдік банк (World Bank),- Еуропалық қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ),- Еуропалық инвестициялық банк (ЕИБ),- Әртүрлі еуропалық қайта құру қорлары	- Әлемдік банк (World Bank),- Халықаралық қаржы корпорациясы (IFC),- Африкалық даму банкі (AfDB),- Жаһандық экологиялық қорлар
Инвестициялардың негізгі мақсаттары мен бағыттары	- Тарихи қалалық орталықтарды (Мостар, Сараево) қалпына келтіру, - Тау шаңғысы курорттарын дамыту, - Жолдар мен қонақүйлерді қайта құру, - Мәдени туризм арқылы бейбітшілікке жәрдемдесу	- Экотуризм (горилла, «Вулкандар» ұлттық паркі, «Акагера» паркі), - Ауыл шаруашылығы және агротуризмді қолдау, - Жергілікті гидтердің біліктілігін арттыру, - «Татуласу» идеясын қолдайтын қоғамдық жобалар

2-кестенің жалғасы

Туризмнің ЖІӨ-дегі үлесі	Шамамен 10–12% (COVID-19-ға дейінгі кезеңде әртүрлі бағалау бойынша)	Шамамен 11–14% (әсіресе экотуризм мен оған қатысты қызметтер есебінен)
Соңғы 10–15 жылдағы туристер санының өсуі	+300–350% (әсіресе еуропалық және Таяу Шығыстан келетін туристердің артуы байқалды)	+400–450% (негізгі себеп – горилланы бақылауға келетін туристер, сондай-ақ іскерлік және конференциялық туризмнің өсуі)
Жұмыссыздық деңгейі / Туризм саласындағы жұмыс орындары	- Жұмыссыздық: шамамен 15–20%- Тікелей не жанама түрде туризм саласында жұмыс істейтіндер – жалпы жұмыс күшінің 20%-ына дейін (WTTC және жергілікті зерттеулер бойынша)	- Жұмыссыздық: шамамен 13–16%- Жұмыс күшінің шамамен 17–20%-ы туризм немесе оған қатысты салаларда еңбек етеді
Қиындықтар / Тәуекелдер	- Этникалық және саяси келіспеушіліктер, - Ауылдық жерлердегі инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, - Бюрократиялық кедергілер салдарынан ірі инвестицияларды тарту күрделі	- 1990-жылдардағы қайғылы оқиғаларды еске алу, - Туристер санының көбеюі мен горилланың тіршілік ету ортасын сақтау арасындағы тепе-теңдікті ұстау, - Туризмнен түсетін табысты жергілікті қауымға әділ бөлісу механизмдері
Халықаралық қолдаудың негізгі нәтижелері	- Мәдени мұраны (Мостар көпірі т.б.) қалпына келтіру жүргізілді, - Яхорина тау курорты қарқынды дамуда, - Сараево маңындағы инфрақұрылым жетілдірілді, - Қонақүй бизнесіне жаңа инвесторлар келді	- «Руанда экотуризмі» бренді қалыптасты, - Горилла мен ұлттық парктерді сақтауға арналған бағдарламалар нығайтылды, - Жергілікті тұрғындарды оқыту және қосу жөніндегі әлеуметтік бастамалар жүзеге асырылуда
Туризмді одан әрі дамыту бағдарламалары	- Халықаралық маркетингті және бренд қалыптастыруды кеңейту (Балқан мәдениеті, гастрономиялық туризм), - Қонақжайлылық саласындағы кадрлардың біліктілігін арттыру, - Шетелдік инвесторларға арналған рәсімдерді жеңілдету	- Агротуризм мен мәдени бағыттарды әртараптандыру, - MICE-туризмін (конференциялар, форумдар) ынталандыру, - Мемлекеттік бағдарламалар бақылауымен көлік инфрақұрылымын жетілдіру

Ендігі кезекте сол мысалды, төменде Босния және Герцеговина мен Руанда сияқты пост-қақтығыстық өңірлерде туристік жобаларды ынталандыруда халықаралық қаржы институттары

(ХҚИ) мен қорлардың рөлін сипаттайтын SWOT-талдау кестесін қарастыратын болсақ. Кесте зерттеу барысында анықталған күшті және әлсіз жақтарды, мүмкіндіктер мен қауіп-қатерлерді жинақтайды.

Кесте 3 – Кесте 2 бойынша жасалған SWOT талдауы

S (Strengths) Күшті жақтары	W (Weaknesses) Әлсіз жақтары	O (Opportunities) Мүмкіндіктері	T (Threats) Қауіп-қатерлері
1. Қаржылық және сараптамалық қолдау – Қайта қалпына келтіру (жол, мәдени нысандар) үшін берілетін несиелер мен гранттар – Экотуризм (Руанда) мен тарихи орталықтарды (Босния және Герцеговина) қолдау	1. Бюрократия және күрделі әкімшілік құрылым – Басқарудың бөлшектенуі (Босния және Герцеговина) – Кейбір бюрократиялық кедергілер (Руанда)	1. Туристік өнімді әртараптандыру – Агротуризм мен MICE-секторын дамыту (Руанда) – Гастрономиялық әрі мәдени-тарихи бағыттарды кеңейту (Босния және Герцеговина)	1. Қақтығыстың қайта өршуі немесе саяси тұрақсыздық – Босния және Герцеговинадағы саяси тұрақсыздық ықтималдығы – Орталық Африка өңіріндегі жанжалдардың Руандаға әсер ету қаупі
2. Халықаралық стандарттар мен технологияларға қолжетімділік – Тұрақты даму тәжірибелерін және бейбітшілікті нығайтуды енгізу – Шетелдік сарапшылар көмегімен туристік саланы басқару сапасын арттыру	2. Жергілікті кадрлардың жетіспеушілігі мен біліктілік деңгейінің төмендігі – Туризм саласында тәжірибелі мамандардың (гид, IT, менеджер) аздығы – Қосымша оқыту мен біліктілікті көтеруді қажет ету	2. Әлеуметтік бірлікті күшейту – Әртүрлі этностық топтарды жақындастыратын бағдарламалар (Босния және Герцеговина) – Ортақ экожобалар арқылы қоғамның ынтымақтастығын нығайту (Руанда)	2. Экологиялық тәуекелдер және «овертуризм» – Горилла мекен ететін табиғи ортаның жойылу қаупі (Руанда) – Тарихи нысандарды қалпына келтіруде түпнұсқалықты сақтамау қаупі (Босния және Герцеговина)
3. Нарыққа деген сенімділікті арттыру – Инвестициялық тәуекелдерді азайту – Аймақтың имиджін жақсарту (конфликт, кедейлік ұғымынан алшақтау) арқылы туристер мен инвесторларды тарту	3. Ашықтықтың жеткіліксіздігі – Қаражатты бөлуді бақылау жүйесінің әлсіздігі – Коррупциялық тәуекелдерге жол ашатын тетіктердің болуы	3. Тұрақты даму және экологиялық тепе-теңдік – Биологиялық әртүрлілікті қорғау жобаларын қарқынды жүргізу (Руанда) – «Жасыл» бастамаларды енгізу (энергия үнемдеу, қалдықтарды қайта өңдеу)	3. Әлемдік экономикалық дағдарыстар мен пандемия салдары – Жаһандық туризм ағынының құлдырауы (экономикалық дағдарыс, рецессия) – Инвесторлар белсенділігінің төмендеуі және халықаралық мобильділіктің шектелуі

Осы SWOT-талдауды пайдалану арқылы халықаралық қаржы институттары мен қорлар және жергілікті басқару органдары бірлесіп, туризмнің дамуына қатысты тиімді стратегияларды әзірлеп, әлеуетті проблемалар мен мүмкіндіктерді барынша ескере алады.

Сондай-ақ, зерттеуде біз қарастырған халықаралық қаржы институттары мен қорлар, ең алдымен, жеңілдетілген несие беру, гранттар бөлу және техникалық көмек көрсету арқылы туристік жобаларды қолдауға басымдық беретінін анықтадық [10, б. 275-288]. Мәселен, Халықаралық валюта қоры көбіне макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған саясаттарды ұсынуымен танылғанымен, кей жағдайларда әскери қақтығыс немесе қару-жарақ өндірісінен зардап шеккен елдерге әлеуметтік-экономикалық реформаларды қолдау мақсатында жеңілдетілген несиелер бөледі [11]. Дүниежүзілік банк болса, жергілікті инфрақұрылымды қалпына келтіруге, жолдар мен инженерлік құрылымдарды жақсартуға, соның ішінде туристік нысандарға апаратын жолдарды жөндеуге қомақты қаражат бөлуде [9]. Ал аймақтық даму банктері (Азия даму банкі, Еуропа қайта құру және даму банкі) өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, туризм секторын қаржыландыруда жеке бағдарламалар ұсынады [12]. Бұл институттар тек қаражатпен ғана емес, сарапшылық білім, техникалық қолдау арқылы да көмек береді.

Қарусыздандырудан кейінгі өңірлерде экономикалық қызметтің түрлерін әртараптандыру қажеттілігі артады [13, б. 811-829]. Әскери өндіріс немесе қару-жарақ нарығы негіз болған аумақтарда осы сала жабылғаннан кейін, жергілікті халықты жұмыспен қамту маңызды мәселе ретінде көтеріледі. Туризм саласын дамыту осындай өңірлер үшін барынша қолайлы шешімдердің бірі болып отыр. Себебі бұл сала салыстырмалы түрде төмен бюджеттік шығынмен өмірге келіп, көптеген жаңа жұмыс орнын жылдам құруға мүмкіндік береді және жергілікті мәдени-тарихи нысандарды таныстыру арқылы өңірдің халықаралық аренадағы беделін арттырады. Зерттеуіміз көрсеткендей, халықаралық қаржы институттары туристік бастамаларды қолдау арқылы өңірдегі инвестициялық тәуекелдің төмендеуіне де мүдделі, себебі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық қамтамасыз етілген жерге болашақта шетелдік капитал келуі оңайырақ болады.

Бұрынғы ғылыми еңбектерде және талдауларда халықаралық қаржы институттары көбіне өнеркәсіп саласын жаңғыртуға, көлік инфрақұрылымын жетілдіруге немесе әлеуметтік

бағдарламаларға назар аударатыны айтылған. Алайда соңғы онжылдықта, әсіресе 2010 жылдан бері, Дүниежүзілік банк пен аймақтық даму банктері туризмнің әлеуетін жаңа экономикалық мүмкіндік ретінде көре бастағаны айқын сезіледі. Біздің зерттеуіміз осы үрдісті қуаттайды: халықаралық институттар тарапынан туризм индустриясына бағытталған гранттар мен несиелердің соңғы бес жыл ішінде нақты өсім бергені байқалады. Бұл өзгерістер қарусыздандырылған өңірлердің инфрақұрылымын қалпына келтіру мен тұрақты дамуға қол жеткізу мақсатында туризмді тиімді құрал ретінде пайдалану қажеттілігінен туындап отыр [14, б. 88-102].

Зерттеу нәтижелері бойынша ірі халықаралық қорлар (мысалы, мәдени мұраны сақтау қорлары, экологиялық қорлар) да қарусыздандырудан кейінгі өңірлерде туризм саласын дамытуға айтарлықтай үлес қосатынын көрсетті [15, б. 1-21]. Бұл қорлар тек қаржылық көмекпен шектелмей, жобаларды іске асыру үшін сарапшылар тарту, маркетингтік стратегияларды әзірлеу, кадрларды оқыту ісінде қолдау көрсетеді. Осындай көпсалалы көмек жергілікті бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, тәуекелдерді азайтады. Жергілікті әкімшіліктер мен үкіметтік емес ұйымдар да қорлардың бөлген гранттарын алу арқылы өңірдің туризм әлеуетін дамытуға қажетті шағын және орта кәсіпорындарды қолдауды іске асырады. Мысалы, музейлер мен тарихи орындарды қайта жаңғырту, экологиялық соқпақтар ашу, мәдени фестивальдер өткізу сияқты жобалар осы өңірлерге туристердің назарын аударуға ықпал етеді [16, б. 45-62].

ҰЕҰ көбінесе халықаралық қаржы институттарынан немесе қорлардан бөлінген қаражаттың жергілікті тұрғындарға тиімді жетуін қамтамасыз ететін делдал қызметін атқарады. Олар өңірдегі әлеуметтік топтардың мүддесін зерттеп, жобалардың нақты қажеттіліктерге сай жасалуына жәрдемдеседі. Сонымен қатар, ҰЕҰ тұрғындар арасында туризмнің артықшылықтары жөнінде ақпарат таратады, арнайы тренингтер мен оқыту бағдарламаларын ұйымдастырады. Зерттеу барысында сұхбаттасқан жергілікті билік өкілдері ҰЕҰ-лардың араласуы нәтижесінде жобалардың ашықтығы мен есептілігі жоғарылайтынын, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің азаятынын атап өтті.

Ғылыми әдебиетте және сарапшылардың есептерінде ҰЕҰ-лар мен халықаралық қорлардың гуманитарлық, әлеуметтік салаларда белсенді рөл атқаратыны көптеп айтылса да, туризмге қатысты жобалардағы қызметі туралы деректер біршама

шектеулі. Біздің жұмысымыз осы олқылықты толықтыруға талпыныс жасады. Жинақталған мәліметтер халықаралық қорлар мен ҰЕҰ-лардың бірлескен әрекеті өңірдің туристік әлеуетін ашып қана қоймай, қарусыздандыру процесінің экономикалық-әлеуметтік әсерін жұмсартуға ықпал ететінін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері қарусыздандырылған өңірлерде іске қосылған туристік жобалардың жергілікті халықты жұмыспен қамтуда маңызды рөл атқаратынын айқындады. Бұрынғы әскери инфрақұрылым немесе жатақхана типтес ғимараттардың туристік нысандарға бейімделуі – жаңа жұмыс орындарын құрудың тиімді жолы. Кейбір өңірлерде демалыс орындары, тау шаңғысы курорттары және экологиялық саябақтар ашылып, қызмет көрсету саласын кеңейтуде. Нәтижесінде, жергілікті бюджетке түсетін салықтық түсімдер ұлғайып, шағын және орта бизнес субъектілерінің саны артты. Халықаралық институттар мен қорлар бөлген гранттар есебінен жарнамалық және маркетингтік жұмыстар да жанданып келеді. Бұл сырттан келетін туристер ағынын көбейтіп, халықтың әл-ауқатын жақсарту үрдісін жеделдетті. Мысалы, зерттеу деректері бойынша қарусыздандырылған және халықаралық ұйымдардан қаржылық көмек алған кей өңірлерде туризм саласының жалпы өңірлік өнімдегі үлесі 5-8%-ға жетіп, инфрақұрылымы жақсы дамыған жерлерде 10%-дан да асқанын көрсетті [8].

Туризм – экономикалық пайдамен қатар, әлеуметтік және мәдени өрлеуді ынталандыратын сала. Қарусыздандырудан кейін бірқатар өңірлерде тарихи ескерткіштер мен мәдени мұраларға деген қызығушылықтың күшеюі байқалады. Жергілікті қауымдастықтың рухани бірлігін нығайтуға бағытталған фестивальдер мен мәдени шаралар көбейді. Зерттеу сұхбаттарына қатысқан респонденттердің басым бөлігі қарусыздандырудан кейінгі ахуалды «бейбіт әрі жаңашыл кезең» деп сипаттап, қақтығыстардың азайғанын, жұмыссыздық деңгейінің төмендеп келе жатқанын, жастардың шағын кәсіпкерлікке құлшынысының артқанын атап өтті. Бұл үрдістердің түп-тамырына үңілсек, халықаралық қаржы институттары мен қорлардың қолдауымен дамыған туризмнің жаңа мүмкіндіктер ашуы себеп болғанын байқаймыз [13].

Қарусыздандырылған өңірлердегі туристік жобалардың табиғатқа тигізетін әсерін бағалау да маңызды мәселе. Бұрынғы әскери полигондар немесе өндірістік кешендер орналасқан аймақтарда ластанған жерлерді қалпына келтіру шаралары жүргізілуде. Халықаралық қорлар

мен институттар бұл бағытта да арнайы гранттар мен техникалық көмек ұсынуда. Бұл экологиялық ахуалды тұрақтандыруға, тіпті экологиялық туризмді дамытуға алғышарттар қалыптастыруға мүмкіндік береді. Экологиялық туризмнің басты мақсаты – жергілікті табиғат пен экожүйені сақтау, сонымен қатар жергілікті халықтың әл-ауқатын арттыру. Біздің зерттеуімізде қарусыздандырылған өңірлерде экотуризм бағытындағы жобалардың қарқын алуы өңірдің халықаралық беделін көтеретінін де көрсетті. Қорлар мен институттардың қаржысына ұлттық саябақтар, ерекше қорғалатын табиғи аймақтар мен экологиялық соқпақтар ашылып, келушілерге арналған инфрақұрылым дами түсті. Нәтижесінде, жергілікті қауымдастықтың табиғатты аялауға деген ынтасы өсіп, экологиялық ағартушылық шаралар кеңінен тарала бастады.

Бұрын жүргізілген зерттеулердің бірқатарында қарусыздандырылған өңірлерде туризмнің дамуы өңірлік тұрақтылықты қамтамасыз ету мен экономиканы қайта қалпына келтірудің тиімді жолы ретінде аталып өткен. Біздің зерттеуіміз де осы тұжырымды қуаттайды. Дегенмен, бұрынғы еңбектерде инфрақұрылымдық жетіспеушілік, құқықтық базаның әлсіздігі мен саяси тұрақсыздықтың туризмге кедергі жасайтыны жан-жақты талданған. Біз жинаған деректер де мұны растайды, алайда халықаралық қаржы институттары мен қорлар қолдау көрсететін өңірлерде бұл кедергілерді жұмсартудың тиімді механизмдері бар екенін көрсеттік. Басқа сараптамалық есептерде туризмнің кемшіліктері мен әлсіз жақтары да сөз болады. Мысалы, туристік маусымдықтың өзгеруі, табиғи ресурстардың артық пайдаланылуы және мәдени коммерциялану қаупі. Біздің зерттеу барысында да маусымдық ауытқулар мен экологиялық жүктеменің көбеюі туралы ақпараттар айтылды. Осыған байланысты халықаралық ұйымдардың қаржыландыруы аясында тұрақты даму қағидаттарын сақтау, әлеуметтік жауапкершілік механизмдерін енгізу маңызды екені атап өтілді.

Талқылау. Алынған нәтижелерді талдау барысында бірқатар негізгі мәселелер анықталды. Атап айтқанда, туризмнің қарқынды дамуына кедергі келтіретін инфрақұрылымдық шектеулер, бюрократиялық рәсімдердің күрделілігі, кадрлардың біліктілік деңгейінің жеткіліксіздігі және сыбайлас жемқорлық қатерлері сияқты мәселелер жүйелі түрде анықталды. Бұл мәселелердің шешімін табу үшін төмендегі іс-қимылдар ұсынылады:

1. Халықаралық қаржы институттары мен қорлардың жеңілдетілген несиелері мен грант-

тары негізінде инфрақұрылымды (жол, инженерлік желілер) кешенді түрде жаңғырту;

2. Жергілікті билік пен ҰЕҰ-лар бірлесіп, туристік кадрларды (гид, менеджер, маркетолог) даярлау мен біліктілігін арттыруға бағытталған оқу бағдарламаларын әзірлеу;

3. Құқықтық базаны жетілдіру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейту арқылы инвестициялардың ашықтығын қамтамасыз ету [8].

Халықаралық институттардың (Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк, аймақтық даму банкері) және түрлі қорлардың туристік бастамаларды қаржыландыру механизмдері, олардың тиімділігі мен туындайтын қиындықтары талданғаннан кейін де, жоғарыда аталған мәселелерді еңсеруге қосымша кешенді стратегиялар қажет екені байқалды. Мәселен, заңнамалық және нормативтік базаны жетілдіру — жобалардың орындалуына біршама жеңілдік берсе, ал зерттеу негізінде анықталған нәтижелер халықаралық қауымдастықтың аталған аймақтарға назар аударуын одан әрі ынталандыруға арналған тетік ретінде қызмет етеді [9].

Туризм саласы көптеген тәуекелдермен қатар жүреді: инфрақұрылымдық шектеулер, құқықтық базаның әлсіздігі, экологиялық тепе-теңдікті сақтау қажеттілігі және маусымдық факторлар. Мұндай кедергілерді еңсеру үшін кешенді стратегия қажет, онда халықаралық қаржы институттары мен қорлардың көмегіне қоса, жергілікті басқару органдарының, тұрғындар мен кәсіпкерлердің ынтымақтастығы зор маңызға ие болады.

Сонымен қатар, халықаралық қаржы институттарының туризмді қаржыландырудағы қызметі әрдайым бірдей тиімді бола бермейтінін атап өткен жөн. Carrillo-Hidalgo және Pulido Fernández [17, 76–77] өз зерттеуінде халықаралық институттар бөлетін қаражаттың қайтарымдылығы мен нәтижелілігіне әсер ететін бірнеше факторды сыни тұрғыдан талдаған. Авторлардың пікірінше, қаржыландыру механизмдері кейде жергілікті деңгейдегі талаптар мен заңнамалық шектеулерге сәйкес келмеуі мүмкін, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени ерекшеліктер ескерілмей қалуынан туындайтын тәуекелдер де орын алады. Демек, халықаралық ұйымдардың инвестициялық стратегияларын өңірлік контекстке икемдеп, қаржы жүйелерінің ашықтығы мен есептілігіне басымдық беру қажеттігі осы зерттеуде де аталған тұжырымдармен үндесіп жатыр.

Бұрынғы зерттеулерге сүйене отырып, біз халықаралық ұйымдар тарапынан дұрыс жоспарланған және ашықтық қағидаларына негізделген жобалардың ұзақмерзімді әрі орнықты нәтиже

беретінін растадық. Демек, қарусыздандырылған өңірлерде туризмді қолдауға арналған қаржыландыру бейбітшілік пен орнықты дамудың кепіліне айналуы мүмкін. Бұл тек экономикалық пайда тұрғысынан ғана емес, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан да оң өзгерістерге жол ашады.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері қарусыздандырылған өңірлерде халықаралық қаржы институттары мен қорлардың туристік жобаларды қолдауын барынша тиімді пайдалану үшін жүйелі көзқарастың, құқықтық базаның, ашықтық пен есептіліктің қаншалықты маңызды екенін көрсетті [11]. Бұрынғы қару-жарақ өндірісінде немесе әскери салада қызмет еткен халыққа туризм арқылы жұмыс орындарын құруға, өңірлік имиджді түзетуге және әлеуметтік бейбітшілікті нығайтуға мүмкіндіктер берілуде. Алдағы уақытта осы бағытта жан-жақты және терең талдаулар жасалып, нақты ұсыныстар әзірленеді деп сенеміз.

Қорытынды. Бұл жұмыс халықаралық қаржы институттары мен қорлардың қарусыздандырылған өңірлерде туристік жобаларды қолдау және ынталандыру ісіндегі рөлін анықтау, сондай-ақ осы қолдаудың әлеуметтік-экономикалық әсерлерін кешенді түрде бағалауды мақсат етті. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, SWOT-талдау, кейс-әдісі және контент-талдау әдістері қолданылды. Ресми есептер, халықаралық ұйымдардың статистикалық мәліметтері және сарапшылардың пікірлері жинақталып, деректердің сенімділігіне ерекше көңіл бөлінді.

1. Халықаралық қаржы институттары (ХВҚ, Дүниежүзілік банк, аймақтық даму банкері) мен түрлі қорлар (мәдени мұра, экологиялық қорлар) қарусыздандырылған өңірлердегі туризм саласын дамытуда маңызды қаржыландыру көзі болып табылатыны анықталды.

2. Жергілікті билік пен үкіметтік емес ұйымдардың белсенділігі арқасында туристік бастамаларға бөлінген гранттар мен жеңілдетілген несиелер өңірлердің экономикалық әлеуетін арттыруға ықпал етті.

3. Жергілікті қауымдастық пен туризмнің өзара байланысы нығайып, жаңа жұмыс орындары құрылып, экологиялық және мәдени нысандар сақталып, жаңғыртылды.

4. Қарусыздандырудан кейінгі өңірлерде инфрақұрылымдық және құқықтық кедергілерге қарамастан, халықаралық ұйымдар мен қорлардың қолдауы жобалардың тұрақты түрде дамуына септігін тигізетіні байқалды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, халықаралық қаржы институттары мен қорлардың көмек көрсету модельдері қарусыздандырудан кейінгі

аймақтарда туризмді дамытудың қуатты құралына айналды. Бұл тек экономикалық көрсеткіштерді жақсартып қана қоймай, әлеуметтік және мәдени деңгейдегі оң өзгерістерді ынталандырады. Демек, автордың «халықаралық ұйымдар тарапынан дұрыс жоспарланған және ашықтық қағидаларына негізделген жобалардың ұзақмерзімді нәтижелі болатыны» туралы тұжырымы дәлелін тапты. Зерттеу барысында алынған жаңа мәліметтер ғылыми білімді кеңейтіп, қарусыздандырылған өңірлерде туризмді дамытуға арналған нақты ұсынымдар жасауға мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта халықаралық ұйымдар бөлетін қаржы мен жергілікті әкімшіліктердің саясатын тығыз үйлестіруге арналған нақты

механизмдер әзірлеу қажет. Экологиялық таза инфрақұрылымды дамыту, құқықтық базаны жетілдіру және халықтың кәсіпкерлік әлеуетін арттыру қарусыздандырылған өңірлердегі туризмді әрі қарай өркендетуге жол ашады. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейтіп, жобалардың ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз ету нәтижені орнықты етеді. Бұл ұсынымдар тек зерттеліп отырған аймақтарда ғана емес, ұқсас жағдайда тұрған басқа өңірлер үшін де тиімді болуы мүмкін. Осылайша, халықаралық институттар мен қорлардың тәжірибесі негізінде бейбітшілік пен тұрақты даму қағидаларының аясында өңірлерді жаңғырту ісін жетілдіруге мүмкіндік туады.

Әдебиет тізімі

- Castillo-Palacio M. Tourism as a Tool for Economic Development in Post-Conflict Zones // *Journal of Peace Economics and Tourism Development*. – 2017. – Vol. 9. – №2. – pp. 45-60. DOI: 10.1080/09669582.2021.1993866.
- Reddy V., Wilkes K. The Role of Financial Institutions in Promoting Tourism in Conflict Regions // *International Journal of Tourism Research*. – 2020. – Vol. 22. – № 1. – pp. 85-98. DOI: 10.1002/jtr.2320.
- Bertovic T. Post-war tourism development in Bosnia and Herzegovina: Challenges and opportunities // *Journal of Balkan Studies*. – 2019. – №12(2). – pp. 65-79. DOI: 10.1080/14616688.2021.1938090.
- Mutandwa E., Kwiriririmana C. Community-based tourism and poverty reduction in Rwanda: A case of the Volcanoes National Park // *African Journal of Tourism Research*. – 2020. – №8(1). – pp. 45-59. DOI: 10.1080/09669582.2020.1857767.
- Buultjens J., Ratnayake I., Gnanapala A. Post-Conflict Tourism Development in Sri Lanka // *Tourism Management*. – 2015. – №19(4). – pp. 1-18. DOI: 10.1080/13683500.2014.1002760 DOI: 10.1080/13683500.2014.1002760.
- Hall C.M. Financial Flows in Tourism Development: A Study of International Organizations' Role // *Annals of Tourism Research*. – 2021. – Vol. 87. – pp. 103-114. DOI: 10.1016/j.annals.2020.103114.
- Smith M.K., Richards G. Tourism in Peacebuilding Contexts: Lessons from Global Case Studies // *Tourism Review*. – 2018. – Vol. 73. – №4. – pp. 542-555 DOI: 10.1108/TR-06-2017-0100.
- Global Tourism Recovery in the Wake of Crises. // UNWTO Publications URL: <https://www.unwto.org/> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- Tourism for Development: 2020 Progress Report. World Bank Group // URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/home> (қолданылған күні: 20.01.2024).
- Hall C.M. Tourism and geopolitics: Issues and concepts from Central and Eastern Europe // *Current Issues in Tourism*. – 2020. – Vol. 23. №3. – pp. 275-288. DOI: 10.1080/13683500.2016.1260529.
- Fragile States Need Customized Support to Strengthen Institutions // IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/09/21/fragile-states-need-customized-support-to-strengthen-institutions> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- Asia's Tourism Potential and Development Strategy // ADB Publications URL: <https://www.adb.org/> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- Smith M. Tourism development in post-conflict zones: A comparative perspective // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2021. – Vol. 29. №5. – pp. 811-829. DOI: 10.1080/09669582.2021.1993866.
- Bianchi R.V. The political economy of tourism development: A critical review // *Annals of Tourism Research*. – 2018. – №70, – pp. 88-102. DOI: 10.1016/j.annals.2017.08.005.
- Qian J., Shen H., Law R. Research in sustainable tourism: A bibliometric analysis // *Sustainability*. – 2019. – Vol. 11. №18. – pp. 1-21. DOI: 10.3390/su11186964.
- Nyerere F., Liu Z. Post-conflict tourism development and local communities: The role of empowerment // *Tourism Management Perspectives*. – 2011. – Vol. 5. – №3. pp. 211-221. DOI: 10.1016/j.tmp.2011.03.005.
- Isabel Carrillo-Hidalgo and Juan Ignacio Pulido Fernández. Tourism funding by international financial institutions. A critical analysis // *Investment Management and Financial Innovations*. – 2012. – Volume 9. – Iss. 3 – pp. 76-77. DOI: 10.2139/ssrn.290516685.

References

- Castillo-Palacio M. Tourism as a Tool for Economic Development in Post-Conflict Zones // *Journal of Peace Economics and Tourism Development*. – 2017. – Vol. 9. – №2. – pp. 45-60. DOI: 10.1080/09669582.2021.1993866.
- Reddy V., Wilkes K. The Role of Financial Institutions in Promoting Tourism in Conflict Regions // *International Journal of Tourism Research*. – 2020. – Vol. 22. – № 1. – pp. 85-98. DOI: 10.1002/jtr.2320.
- Bertovic T. Post-war tourism development in Bosnia and Herzegovina: Challenges and opportunities // *Journal of Balkan Studies*. – 2019. – №12(2). – pp. 65-79. DOI: 10.1080/14616688.2021.1938090.

- 4 Mutandwa E., Kwiringirimana C. Community-based tourism and poverty reduction in Rwanda: A case of the Volcanoes National Park // *African Journal of Tourism Research*. – 2020. - №8(1). - pp. 45-59. DOI: 10.1080/09669582.2020.1857767.
- 5 Buultjens J., Ratnayake I., Gnanapala A. Post-Conflict Tourism Development in Sri Lanka // *Tourism Management*. – 2015. - №19(4). - pp. 1-18. DOI: 10.1080/13683500.2014.1002760 DOI: 10.1080/13683500.2014.1002760.
- 6 Hall C.M. Financial Flows in Tourism Development: A Study of International Organizations' Role // *Annals of Tourism Research*. – 2021. - Vol. 87. - pp. 103-114. DOI: 10.1016/j.annals.2020.103114.
- 7 Smith M.K., Richards G. Tourism in Peacebuilding Contexts: Lessons from Global Case Studies // *Tourism Review*. – 2018. - Vol. 73. - №4. - pp. 542-555 DOI: 10.1108/TR-06-2017-0100.
- 8 Global Tourism Recovery in the Wake of Crises. // UNWTO Publications URL: <https://www.unwto.org/> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- 9 Tourism for Development: 2020 Progress Report. World Bank Group // URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/home> (қолданылған күні: 20.01.2024).
- 10 Hall C.M. Tourism and geopolitics: Issues and concepts from Central and Eastern Europe // *Current Issues in Tourism*. – 2020. - Vol. 23. №3. - pp. 275-288. DOI: 10.1080/13683500.2016.1260529.
- 11 Fragile States Need Customized Support to Strengthen Institutions // IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/09/21/fragile-states-need-customized-support-to-strengthen-institutions> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- 12 Asia's Tourism Potential and Development Strategy // ADB Publications URL: <https://www.adb.org/> (қолданылған күні: 20.10.2024).
- 13 Smith M. Tourism development in post-conflict zones: A comparative perspective // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2021. - Vol. 29. №5. - pp. 811-829. DOI: 10.1080/09669582.2021.1993866.
- 14 Bianchi R.V. The political economy of tourism development: A critical review // *Annals of Tourism Research*. – 2018. - №70, - pp. 88-102. DOI: 10.1016/j.annals.2017.08.005.
- 15 Qian J., Shen H., Law R. Research in sustainable tourism: A bibliometric analysis // *Sustainability*. - 2019. - Vol. 11. №18. - pp. 1-21. DOI: 10.3390/su11186964.
- 16 Nyerere F., Liu Z. Post-conflict tourism development and local communities: The role of empowerment // *Tourism Management Perspectives*. – 2011. - Vol. 5. - №3. pp. 211-221. DOI: 10.1016/j.tmp.2011.03.005.
- 17 Isabel Carrillo-Hidalgo and Juan Ignacio Pulido Fernández. Tourism funding by international financial institutions. A critical analysis // *Investment Management and Financial Innovations*. – 2012. – Volume 9. - Iss. 3 - pp. 76-77. DOI: 10.2139/ssrn.290516685.

Хат-хабарларға арналған автор (бірінші автор) Болат Алибек Алмазович заң ғылымдарының магистрі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан a.bola.edu@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7098-1305	Автор для корреспонденции (первый автор) Болат Алибек Алмазович магистр права, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорған, Казахстан. e-mail: a.bola.edu@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7098-1305	The Author for Correspondence (The First Author) Bolat Alibek Almazovich Master of Laws, Zhetysu university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan e-mail: a.bola.edu@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7098-1305

Мақала түскен күні: 5.02.2025
Мақала басылымға қабылданған күні: 24.05.2025